

Жанрова система лірики І.Франка, як бачимо, спиралася на традиції української поезії; вона мала, за словами Ю.Тинянова, “опорні пункти в попередніх системах”²⁶, тобто брала з них лише те, що дозволяло їй успішно розвиватися далі.

І.Франко зумів пристосувати жанри, наявні в українській літературі в минулі епохи, до нових естетичних умов їх існування. Йому довелося “реанімувати” окремі жанри, змінити прозовий статус на поетичний (повчання), упорядкувати жанрові ознаки, надавати їм сталості, доводити до канонічної форми (сонет), і, головне, загалом змінювати і розширювати зображувальні можливості жанру, що дає підстави говорити про принцип еволюції жанрів.

Таким чином, у ліриці І.Франка склалася жанрова система, типова для межі століть, що була перехідним періодом між мистецькими епохами, еkleктична щодо поетичного мислення письменника, але закономірна щодо своєї єдності. Вона відображає процес подолання естетичних принципів, які втрачають свою актуальність, і формування нових, що визначають обличчя майбутньої епохи.

Юрій Пелешенко

ЛІТЕРАТУРА “ОЖИДОВІЛИХ” У ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У другій половині XV ст. в Україні та Білорусі поширюється раціоналістичний релігійний рух, відомий із московсько-новгородських джерел як єресь “ожидовілих”. Історія його виникнення та ідеологічна основа на сьогодні остаточно не з’ясовані, незважаючи на досить значну увагу до цієї теми з боку науковців. Основні відомості про “ожидовілих” містяться насамперед у творах їхніх ідейних супротивників: “Просвѣтителі” Йосифа Волоцького (Саніна) — ігумена волоколамського монастиря, посланнях новгородського архієпископа Геннадія, деяких російських літописах. При цьому діяльність “секти” в зазначених джерелах висвітлюється аж надто тенденційно й фактично лише на терені Росії — в Новгороді, Пскові, Москві.

Згідно з московсько-новгородськими джерелами, члени цієї течії нібито не визнавали вчення про Св.Трійцю, заперечували божественність Ісуса Христа, духовну ієрархію та чернецтво, не дотримувалися християнських обрядів і звичаїв, зокрема посту, не шанували ікон і хреста. Їх звинувачували також у запереченні таїнства причастя, а деяких у невірі в безсмертя людської душі. “Ожидовілі” тримали закон Мойсеїв і святкували суботу.

Майже всі відомі на сьогодні тексти засвідчують, що центром, а можливо, й колискою єресі “ожидовілих” був Київ, звідки її приніс на північ єврей чи караїм Схарія, який прибув до Новгорода з поштом князя Михайла Олельковича. Йосиф Волоцький у своєму “Просвѣтителі”, зокрема, зазначає: “Князь Михаил в лѣто 6979 [1470] прииде в Великий Новгород ... , и с ним прииде в Великий Новгород жидовин Схария... Потом же приидоша из Литвы инии жидове, им же имена Осиф Шмойло Скаравей Мосей Хануш”¹.

¹ [Иосиф Волоцкий. Просвѣтитель]. Сказание о новоявившейся ереси новгородских еретиков Алексея протопопа и Дениса попа и Феодора Курицина и инех, иже тако мудруствующих // Казакова Н.А., Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI вв. – М.; Л., 1955. – С.469.

Цей факт підтверджує й новгородський архієпископ Геннадій у грамоті до митрополита Зосими: “Коли был въ Новгородѣ князь Михайло Олелкович, а с ним был жидовин еретик, да от того жидовина распостранилась ересь въ ноугородцкой земли, а держали ее тайно...”². “Просвѣтитель” звинувачує Схарію також в астрології та ворожбитстві: “Бысть убо в та времена жидовин именем Схариа, и сей бяше диаволов съсуд, и изучен всякому злодѣйства изобретенію, чародѣйству же и чернокнижию, звѣздозаконію же и астрологи, живый в градѣ Києве...”³. Це свідчення – досить вагоме підтвердження гіпотез про те, що в Києві існував якийсь астрологічно-астрономічний гурток, а Схарія був придворним астрологом Михайла Олельковича⁴. До речі, наприкінці молитвослова, що датується 1536 р., вміщено “Пасхалію з луновником” із приміткою: “Типик Скарѣ сіе, вѣдомо да єсть яко лунній круг начинает от 1 генуарія и дрѣжить 19 лѣт”⁵.

Завважмо, що топонім “Литва” в тексті Йосифа Волоцького використовувався для означення не лише етнічних литовських, а й усіх інших земель Великого князівства.

На визначальній ролі Києва у взаємозв'язках між юдеями та християнами в Україні наголошує в “Єврейській енциклопедії” І.Берлін⁶; відомо також, що в цьому місті у другій половині XV ст. існувала доволі велика єврейська громада⁷, а частина євреїв, особливо заможних, приймала тут християнство⁸. Водночас, напевне, проводилася і юдейська пропаганда; імовірно, що гоніння на євреїв, санкціоновані владою, у Великому князівстві Литовському в 1495 р. пов'язані з фактами переходу християн у юдейську віру⁹. Отож саме Київ, на думку О.Соболевського, “за відсутності в київських євреїв ворожого ставлення до християнства мав особливо сприятливі умови для того, аби бути центром християнської ересі, що тяжіла до єврейського вчення”¹⁰. Слушним видається також твердження М.Грушевського про те, що Київ міг “бути тільки одним з огнищ цього руху. Але поки що ніяке інше “литовське” місто не названо так виразно його огнищем”¹¹.

Нарешті, за деякими відомостями, “ожидовілі” з новгородського Юрієвого монастиря¹², рятуючись від переслідування в російських землях, тікали “до Литви” та до “німців”, що цілком допускає їхнє подальше перебування в Україні та Білорусі, хоча документів, які б підтверджували цю гіпотезу, не виявлено.

До наших днів дійшла низка перекладів із гебрейської на тодішню українсько-білоруську книжну мову. Ці пам'ятки, переважно другої половини XV ст., прийнято

² *Грамота* Новгородского архиепископа Геннадия к митрополиту Зосиме. 1490 г. в октябре // Русская историческая библиотека. – СПб., 1880. – Т. 6. – С.766-767.

³ [Йосиф Волоцький. Просвѣтитель]. – С.468.

⁴ Святский Д.О. Астрономическая книга “Шестокрыл” на Руси XV века // Мироведение. – М.; Л., 1927. – Т.16. – С.65–66.

⁵ Там само. – С.73.

⁶ Берлин И. Жидовствующих ересь // Еврейская энциклопедия. – СПб., [б.р.]. – Т.7. – С.577–578.

⁷ Бершадский С.А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388-1569 гг.). – СПб., 1883; Гем М. Еврейский Київ // Хроніка – 2000. – К.,1998. – Вип. 21-22. – С.119.

⁸ *Грамота* новгородского архиепископа Геннадия к митрополиту Зосиме. – С.773-774; Бершадский С.А. Литовские евреи. – С.244; Берлин И. Ересь жидовствующих. – С.578; Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси XVI – XVII веков. – СПб.,1903. – С.397-398.

⁹ Zukertan C. The “Psalter of Feodor” and Heresy of the ‘Judaizers’ in the Last Quarter of the Fifteenth Century” // Harvard Ukrainian Studies. – 1987. – Vol. 11. – №1-2. – P.99.

¹⁰ Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси. – С.398.

¹¹ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 5. – Кн. 1. – С.85.

¹² Руднев Н.А. Рассуждение о ересьях и расколах. – М., 1836. – С.107; Тихонравов Н.С. Отреченные книги Древней России // Сочинения. – М., 1898. – Т.1. – С.227.

називати “літературою очидовілих”, хоча їхню приналежність новгородській секті документально не підтверджено¹³.

Розглядаючи літературу “очидовілих” другої половини XV ст., необхідно усвідомлювати її відмінність від творів єврейського походження, що прийшли в українське (ширше — середньовічне православнослов’янське) письменство в раніший період і часто завдяки літературам-посередникам, насамперед грецькій. Це стосується “Юдейської війни” Йосифа Флавія, деяких складових частин “Тлумачної Палей” (“Сказання про Соломона й Китовраса”, “Соломонові суди”, “Сказання про царя Адаріяна” тощо)¹⁴. До речі, у XIII ст. на території Київської Русі існував якийсь єврейський рух, що сприяв появі екзегезо-полемічного антиюдейського трактату та Тлумачної Палей¹⁵.

Варто також враховувати, що деякі з відомих раніше текстів у другій половині XV ст. переписувалися, редагувалися представниками раціоналістичної секти й тому, безумовно, можуть розглядатися в дискурсі літератури “очидовілих” (зокрема, фрагменти з “Йосиппона”, “Житіє та ісход Мойсеїв” тощо)¹⁶.

Згідно з дослідженням Моше Таубе, до “літератури очидовілих” належать тексти різноманітної тематики та походження, що перекладалися з давньоєврейської (іврити)¹⁷.

До першої тематичної групи можна віднести нові переклади дев’яти книг Старого Заповіту: Пісню над піснями¹⁸, Плач Єремії¹⁹, Книгу Рут²⁰, Книгу Екклезіастову²¹, Книгу Естер²², Книгу Йова, Книгу пророка Даниїла²³, Книгу Приповістей Соломонових та Псалтир. Ці тексти містяться у Віленському збірнику (Наукова бібліотека Литовської АН: F-19-262-(codex 262). Перекладали їх, очевидно, різні люди і в різний час, але упорядник був один. Найімовірніше, редакторами книг працювали вчені євреї, що виконували замовлення християнського гуртка, члени якого прагнули мати старозаповітні тексти, перекладені безпосередньо з оригіналу.

Друга група представлена т.зв. “Псалтирем” Теодора Жидовина²⁴, в якому фактично зібрані святкові молитви з юдейського молитовника “Махзор” (“Махазор”).

¹³ Див., зокрема: *Бедржицкий А.* Заметки к литературе о жидовствующих // Русский филологический вестник. – 1911. – Т. 66. – С.377; *Taube M.* Подлинный и вымышленный Иерусалим в восточнославянских переводах с еврейского 15-го века // *Jews and Slavs.* – 2000. – Vol. 7. – P. 41.

¹⁴ Див., наприклад: *Топоров В.Н.* Святость и святыне в русской духовной культуре. –Т.1. Первый век христианства на Руси. –М., 1995. – С.352-355; *Алексеев А.А.* Русско-еврейские литературные связи до 15 века // *Jews and Slavs.* – Vol. 1. – 1993. – P.67-75; *Бондарь К.* “О Китоврасѣ от Палеи” и другие сюжеты книгописца Ефросина // Материалы Седьмой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2000. – Ч.2. – С.124 та ін.

¹⁵ *Адрианова В.П.* К литературной истории Толковой Палеи. III. Противоиудейские толкования пророчеств по списку 1483 г. Златоверхо-Михайловского монастыря №493/1655 // Труды Киевской Духовной Академии (далі – ТКДА). – 1910. – №2. – С.257-267; *Флоровский Г.* Пути русского богословия. – Париж, 1983. – С.8-9.

¹⁶ *Адрианова В.П.* К литературной истории Палеи. I. “Толковая Палея” в свете новейших исследований // ТКДА. – 1909. – №7-8. – С.377-415; *Борисов А.Я.* К вопросу о восточных элементах в древнерусской литературе // Палестинский сборник. – 1984. – Вып. 29 (92). История и филология. – С.162; та ін.

¹⁷ *Taube M.* Подлинный и вымышленный Иерусалим в восточнославянских переводах с еврейского 15-го века. – P. 41-42.

¹⁸ Див.: *Пѣсн нѣсней* // *Altbauer M.* The Five Biblical Scroolls in a Sixteenth Century Jewish Translation into Belorussion (Vilnins Codex 262). – Jerusalem, 1992. – P. 82-95.

¹⁹ Плачи // *Ibid.* – P. 108-123.

²⁰ Рут // *Ibid.* – P. 96-107.

²¹ Еккліаст // *Ibid.* – P. 124-149.

²² Естер // *Ibid.* – P. 150-175.

²³ Див.: *Евсеев И.Е.* Книга Пророка Даниила в переводе жидовствующих по рукописи XV века (“Данил”) // Чтение в Обществе истории и древностей российских (далі – ЧОИДР). – 1902. – Кн. 3. – С.137-158.

²⁴ Див.: *Сперанский М.Н.* Псалтырь жидовствующих в переводе Теодора еврея. – М., 1907. – С.53-72.

Ще одну групу становлять історичні праці або уривки з них, що містять інтерполяції з мідрашів²⁵: апокрифічне “Житіє та ісход Мойсеїв”²⁶, уривки з “Йосиппона”, оповідь із мідраша про царя Конію (Єхонію)²⁷, “Полонення Єрусалима Третьє, Титове”²⁸ та “Слово про Зоровавеля та двох сердюків перського царя”²⁹.

До науково-філософських праць, що поширювались “ожидовілими”, належить “Логіка” (“Логічна термінологія”) Мойсея Маймоніда (Рабену Моше бен-Маймона, Мойсея Єгипетського)³⁰, “Логіка Авіасафа” – дві частини трактату “Тенденції філософів” Абу-Хаміда аль Газалі³¹, “Шестокрил” Іммануеля бар Якоба з Тараскона в Провансі³², “Космографія” Йоана де Сакробоско (Джона Галіфакса)³³ та “Таємниця таємниць” Псевдо-Арістотеля³⁴.

“До літератури “ожидовілих” належать також і т.зв. ворожбитські книги: “Лопаточник”, “Трепетник”, “Громник”, “Сносудець”, “Колядник”, “Лунник” “от жидовских книг” тощо, які, найвірогідніше, перекладені з єврейських оригіналів³⁵. Українсько-білоруські риси притаманні мові “Лопаточника” Петра Єгиптянина (“Книга от Петра Єгиптенина, иже научаются вѣдати неисходимаго плеча овецъ, заиже проявляет знаменіе что им надобеть въ разум вложить”)³⁶. Мабуть, за приналежність до літератури “ожидовілих” ця книга в Москві була внесена до списку заборонених (Кирилова книга 1644 р.)³⁷.

Виникнення в Україні, Білорусі та Росії раціоналістичного руху-єресі зумовлене низкою факторів, зокрема ймовірними культурними впливами: південнослов'янським, західноєвропейським і власне єврейським.

У першій половині XIV ст. рух, подібний до новгородської єресі “ожидовілих”, існував у Візантії та Болгарії. Збереглися відомості 1336 р. про солунського грека Хіонія, що поділяв якісь погляди місцевих юдеїв. Солунських “ожидовілих” також звинувачували у ворожбитстві та зносінах із нечистою силою, невір'ї у воскресіння мертвих, критикували за надмірне поклоніння мощам, закидалося їм і особливе пошанування Мойсеєвого закону³⁸.

²⁵ Taube M. Подлинный и вымышленный Иерусалим в восточнославянских переводах с еврейского 15-го века. – Р. 41-42.

²⁶ Taube M. On the Slavic “Life of Moses” and its Hebrew sources // Jews and Slavs. – 1993. – Vol.1. – Р.84-119.

²⁷ Див.: Истрин В.М. Хронограф Академии Наук 45.13.4. – Одесса,1905; Taube M. On some unidentified and misidentified sources of the Academy Chronograph // Russian Philology and Literature presented to Prof. Victor D. Levin on his 75-th birthday. Ed. W.Moskovich. – Jerusalem, 1992. – Р.365-375.

²⁸ Див.: О взятии Иерусалиму 3-еє Титово //Летописец Еллинский и Римский. Текст / Вступ. статья О.В.Творогова. – СПб.,1991. – Т. 1. – С.224-245.

²⁹ Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси XVI-XVII веков. – СПб.,1903. – С.400; Taube M. Подлинный и вымышленный Иерусалим в восточнославянских переводах с еврейского 15-го века. – Р.42.

³⁰ Там само.

³¹ Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 2. – М.,1897. – № 493. – С.220. Див.: Неверов С.А. Логика иудействующих // Университетские известия. – 1909. – № 8. – С.37-62.

³² Див.: Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси. – С.413-417.

³³ Див.: Там само. – С.409-412; Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 5. – Кн.1. – С.96; Святский Д.О. Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения. – Пгр., 1915. – С.16-20; його ж. Астрономическая книга “Шестокрыл” на Руси XV века. – С.66-67; Taube M. The Kievan Jew Zakharia and the Astronomical Works of the Judaizers //Jews and Slavs. – 1995. – Vol. 3. – Р.168-198.

³⁴ Див.: Сперанский М. Аристотелевы врата, или тайная тайных. – СПб.,1908. Уривки див.: Памятники литературы Древней Руси.Конец XV – первая половина XVI в. – М.,1984. – С.534-595.

³⁵ Перетц В.Н. Материалы к истории апокрифа и легенды. К истории Лунника // Известия отделения русского языка и словесности имп. АН. – 1901. – Т.6. – Кн.3. – С.1-126; Кн. 4. – С.103-131.

³⁶ Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси. – С.423.

³⁷ Там само. – С.423-424.

³⁸ Радченко К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. – К., 1898. – С 229; Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси. – С. 396.

Згодом ідеологічно подібний рух охопив і столицю Болгарії Тирново. “Житіє Теодосія Тирновського” патріарха Калліста згадує про засудження церковним собором (1360) кількох єресей. Згідно з цим твором єретики (“род іудѣйскій”)³⁹ зневажали св. ікони, Ісуса Христа й Матір Божу, “божественныя храмы и приносимая въ них жертвы безстыдно хуляше и уничижающе, и ина многая блядословяще, иже нелѣтъ есть писанію предати”⁴⁰, а також насміхалися над кліром. Прикметно, що жодних ознак суто юдейського вчення патріарх Калліст не називає.

Тирновський собор 1360 р. засудив і прокляв не лише “єврейських єресов, злѣ мудрствующих”⁴¹, а й “скверную и богомерзкую богомилскую, сирѣчь масалианскую, єресь, и еще же и другую новоявленную, варлаамову и акиндинову... єресь”.⁴² Новгородський владика Геннадій у посланні до Йоасафа писав про місцевих єретиків, що вони “покрыты ... клятвенною укоризною, маркіанскія... и месалианскія”⁴³, і уточнював: “Ино то в них не одно иудейство, смешано с месалианскою єресью, сыа главы в правилѣх у себе изнайдешь”⁴⁴.

Звернімо увагу, що у XIV – XVI ст. “месалианство” ототожнювалося з богомільством, а під “главами в правилѣх” розумілися “Главы месалианского злочестивого повеленія” з Номоканону, спрямовані проти тих же самих богомилів. Під “маркіанством” Геннадій, очевидно, мав на увазі вчення єпископа Маркелла (перша половина IV ст.), що заперечував Св. Трійцю і вважав Ісуса простою людиною. Але можливо й те, що в посланні згадано маркіонітство – єресь II ст., в основі якої, як і в богомільстві, лежали дуалістичні уявлення про світ⁴⁵.

Месалианську єресь знаходить у вченні “ожидовілих” і Йосиф Волоцький⁴⁶. Тобто російські борці з єрессю “ожидовілих” фактично впевнені, що її основою виступає богомільство, вважаючи, як і Геннадій, згадку про десять заповідей Мойсея лише його прикриттям: “Да что ни єсть єресей месалианских, то все они мудрствуютъ, толко то жидовскимъ десятословиемъ людей прелщаютъ”⁴⁷. Тирновські “ожидовілі” стверджували також, що спокута роду людського через Сина Божого не тільки не потрібна, а й не відповідає Божій гідності⁴⁸.

Отже, богомільство й рух “ожидовілих”, хоча й не вповні тотожні⁴⁹, але типологічно, а то й генетично споріднені.

Представники обох єресей вирізнялися освіченістю, критичним ставленням до теології, підвищеним інтересом до астрономії та астрології.

Важливим видається ще один компонент руху “ожидовілих”, завдяки якому він здобув свою назву, – єврейсько-юдейський. Слід зазначити, що чимало дослідників часто або применшували, або, навпаки, гіперболізували його вплив на українську культуру другої половини XV ст. Тож варто об’єктивно розглянути цей аспект міжкультурних взаємин, визначити справжнє місце “літератури

³⁹ *Калліст*, патріарх. Житіє і жизнь преподобного отца нашего ☩еодосія, иже в Терновѣ постничествовавшегося ученика суца блаженнаго Григорія Синаита, списано святѣйшимъ патріархомъ Константина града кир Каллистомъ // ЧОИДР. – Кн. 1. – Арк. 7 зв.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. – Арк. 8

⁴² Там само. – Арк. 8-8 зв.

⁴³ *Послание* архиепископа Геннадия Новгородского Иоасафу, бывшему архиепископу Ростовскому // Казакова Н.А., Луфье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси. – С.316.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ [Луфье Я. С.] Комментарии // Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века. – С. 679-680.

⁴⁶ [Йосиф Волоцький. Просвѣтитель]. – С. 473.

⁴⁷ *Послание* архиепископа Геннадия Новгородского Иоасафу. – С. 316-317.

⁴⁸ Руднев Н. А. Рассуждения о ересях и расколах. – С. 110.

⁴⁹ Так вважає Ф.Іллінський. Див.: *Иллинский Ф.* Русские богомилы XV века (“Жидовствующие”) // Богословский вестник, издаваемый Московскою Духовною Академіею. – 1905. – №7-8. – Т.2. – С.436-459.

ожидовілих” в українському письменстві, вписавши її в парадигму лектури освічених кіл українського суспільства пізнього Середньовіччя.

Наявність значної кількості перекладів із гебрійської, що датуються другою половиною XV ст., свідчить про інтенсивність українсько-єврейських контактів цього періоду. Отож у другій половині XV ст. на території Великого князівства Литовського в Києві (можливо, у Вільні) існував гурток (гуртки?), члени якого займалися науковою діяльністю й перекладали з івриту. Ймовірно, що в період з 1471 до 1483 р. було підготовлено ґрунт для перекладу низки текстів, можливо, дехто засвоїв каббалістичну літературу⁵⁰.

Насамперед пригадаймо слова М.Грушевського, який стверджував, що жоден із творів, пов'язуваних із рухом “ожидовілих”, “не свідчить про пропаганду юдаїзму”, “жидівства” як віри чи доктрини”⁵¹. На перший погляд учений має рацію, адже “ті вчені євреї, вихрести чи вірні своїй вірі, що постачали ініціаторам цього руху твори єврейських авторів”, справді “притягалися до помочі без огляду на їх релігію і без релігійних юдаїстичних планів”⁵².

Водночас існують докази того, що пропаганда юдаїзму в Україні та Білорусі XV ст. все ж велася. Зокрема, Київський митрополит Григорій Цамблак у “Слові блаженному Філогонію, архієпископу Антіохійському” зауважує, що юдеї приходять до “найпростіших” і намагаються затягнути їх у свою прірву⁵³. Непряме свідчення пропаганди юдаїзму – вже згадувані “віленські” тексти деяких старозавітних книг, зокрема Книги пророка Даниїла та Псалтирі, в яких усі христологічні моменти замінено юдейськими тлумаченнями, звичайно читаними в синагогах. Доповнює картину переклад частини єврейського молитовника “Махзор” (“Махазор”), виконаний Теодором Жидовином. Двоєко можна інтерпретувати слова Новгородського архієпископа Геннадія, який у посланні до Йоасафа пише: “... Поп Наум псалмы ко мне принёс, по чему они себе правили по-жидовскы”⁵⁴.

Ймовірно, що крім згаданих уже текстів Мойсея Маймоніда, на східнослов'янських землях був відомий, а можливо й перекладений, його “Наставник нестійким” (“Море невухім”), що визнається “вершиною середньовічного єврейського раціоналізму”⁵⁵. Привертає увагу той факт, що тут автор досить аргументовано полемізує з християнами, відкидаючи, зокрема, вчення про Св. Трійцю. Не зайве нагадати й припущення К.Цукермана, який пов'язував гоніння на євреїв у Великому князівстві Литовському в 1495 р. з випадками переходу християн у юдаїзм⁵⁶.

Ще одне непряме свідчення пропаганди юдаїзму – існування полемічних антиюдейських творів наприкінці XV ст. 1902 р. С.Белокуров опублікував російський список “Творенія инока Савы Сѣннога острова, на жидов и на еретики посланія (лѣта 6996)”⁵⁷, в якому, до речі, згадується вже відомий “жидовин Захарія Схара”⁵⁸. У втраченому збірнику 1483 р. Києво-Михайлівського монастиря (№493/1655) містилося антиюдейське “Пророчество Ісаино пророка о отвръженъи жидов” (арк. 89-103)⁵⁹, протограф якого, щоправда, ранішого походження,

⁵⁰ *Бедрицкий Л.* Заметки к литературе о жидовствующих. – С. 377.

⁵¹ *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 90.

⁵² *Там само.*

⁵³ *Шевырёв С.* История русской словесности. – М., 1859. – Ч.3. – С.346.

⁵⁴ *Послание архієпископа Геннадія Новгородского Йоасафу.* – С. 316.

⁵⁵ *Рамбам (Маймонид).* Избранное. – Иерусалим, 1990. – Т. 1. – С. XL – XLI.

⁵⁶ *Zukerman S.* The “Psalter of Feodor and the Heresy of the ‘Judaizers’ in the Last Quarter of the Fifteenth Century. – P. 99.

⁵⁷ *Белокуров С. А.* Послание инока Саввы на жидов и на еретики // ЧОИДР. – 1902. – Кн. 3. – С. I – X; текст: С.1-93.

⁵⁸ *Там само.* – С. 1.

⁵⁹ *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Вып. 2. – С. 218 – 221. Див.: *Попов А.* Обличительные списания против Жидов и Латынн // ЧОИДР. – 1879. – Кн. 1. – С. 1-2.

відомий⁶⁰. Полемічні статті проти юдаїзму містилися у збірнику XVI ст. Холмського православного братства (арк. 47 зв., 57, 62)⁶¹, до якого входили й переклади з івриту.

Згодом антиюдейська полеміка в українському письменстві пригасла й посилилась лише у другій половині XVII ст. з появою “Месії Правдивого” Іоанікія Галятовського⁶².

Незважаючи на християнсько-юдейську полеміку, що точилася у другій половині XV ст., єврейсько-східнослов'янські контакти були вельми корисними для обох сторін. Православні мали змогу читати в перекладах єврейські тексти, а євреї — пропагувати свою культуру. Крім того, на думку деяких дослідників, переклади були необхідні з огляду на доволі слабе знання івриту єврейськими масами та дефіцит автентичних текстів⁶³. Інші міркування висловлює М.Таубе, який, спростовуючи думки про призначення згаданих перекладів із івриту для місцевих “литовських” євреїв, стверджує, що всі вони були призначені для християнської аудиторії⁶⁴.

Деякі українські та російські дослідники пов'язували появу руху “ожидовілих” із впливом релігійних раціоналістичних течій Західної Європи. Зокрема, В.Боцяновський вважає, що єресь “ожидовілих” варто порівняти з гуситськими і таборитськими ідеями, що поширювалися “у Литві”⁶⁵. Його думку продовжує Д.Чижевський, за словами якого, “наукова література “зажидовілих” показує, що, народжена від чеського гуситства, єресь розвинулася в цілком новому напрямі, можливо, не без впливу Ренесансу, який мав інтерес до тих самих тем та почасти й до тих самих творів”⁶⁶. Учений зазначав, що роблячи переклади з єврейських джерел, гурток “ожидовілих” проводив ідеї Ренесансу на східнослов'янські землі⁶⁷.

Справді, ідеї гуситів, а особливо їхнього відгалуження — таборитів, мають чимало спільного з поглядами “ожидовілих”. Таборити, зокрема, не шанували ікон, не дотримувалися постів, не відзначали жодних церковних свят, крім неділі, виступали проти чернецтва й навіть нищили монастирі. Як і “ожидовілі”, вони також не визнавали мощів, а молитви до святих, Матері Божої й апостолів вважали за поклоніння ідолам⁶⁸.

Сам Ян Гус виступав за переклад Святого Письма чеською мовою й наголошував, що всі народи повинні слухати слово Боже рідною мовою⁶⁹. Таборитські священники послуговувалися народною мовою під час богослужінь і в релігійній літературі. “Ожидовілі” також перекладали наукову та релігійну літературу книжною українською й білоруською мовами, прагнучи, аби згадані тексти були зрозумілими для посполитого люду.

⁶⁰ Адрианова В. П. К литературной истории Толковой Палеи. III. Противоюдейские толкования пророчеств по списку 1483 г. — С. 257.

⁶¹ Петров Н. И. Холмский музей церковных древностей // Киевская старина. — 1893. — №10. — С.155-156; Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси. — С. 399.

⁶² Галятовский Иоанникій. Месія правдивый, Исус Христос... — К., 1669.

⁶³ Топоров В. Н. Святость и святыне в русской духовной культуре. — Т. 1. — С. 357.

⁶⁴ Таубе М. Подлинный и вымышленный Иерусалим в восточнославянских переводах с еврейского 15-го века. — Р. 45-46.

⁶⁵ Боцяновский В. Ф. Русские вольнодумцы XIV—XV вв. // Новое слово. — 1896. — №12. — С. 170.

⁶⁶ Чижевський Д. Історія української літератури — Тернопіль, 1994. — С. 210-211.

⁶⁷ Čiževskij D. History of Russian Literature: from the Eleventh Century to the End of Baroque. — The Hague, 1962. — P. 153; Čiževskij D. Altrussische wissenschaftliche Literatur und die Judaisierenden // Die Welt der Slaven. — 1966. — Bd. 11. — S. 355.

⁶⁸ Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника / Пер. В.С. Соколова. — М., 1962. — С.112-143; Венгеров С. А. Табориты и их общественно-политические идеалы // Вестник Европы. — 1873. — Кн. 8. — С. 584 — 594.

⁶⁹ Наливайко Д. Гуситський рух і Україна. З історії чесько-українських зв'язків // Хроніка — 2000. — К., 1999. — Вип. 25–26. — С. 86.

Гуситство не вирізнялося гуманізмом, але воно торувало шлях до нього та до реформації, зокрема й у православній церкві. Знаковим видається виникнення в Україні саме наприкінці XV ст. парафіяльних братств, що спочатку створювались не як осередки захисту православної віри, а були “початком свого роду реформації”⁷⁰. Братства прагнули демократизувати церковне життя, передбачаючи участь мирян в управлінні церквою; намагалися зробити богослужбові тексти зрозумілими для пастви. Ймовірно, що раціоналістичний гурток, в якому здійснювали переклади з івриту, був подібний до своєрідного “братства”.

Спільні риси можна помітити й у вченні “ожидовілих” та аріан (соцініан), які в XVI ст. вели досить активну пропаганду на території України та Білорусі. Вельми цікавим видається той факт, що переклад “Просвітителя” Йосифа Волоцького українською мовою було зроблено спеціально для боротьби з аріанством. Цей момент засвідчує подібність у сприйнятті українським ортодоксальним православ'ям єресі “ожидовілих” та аріанства⁷¹. Останні також заперечували Св. Трійцю, вважали Христа Сином Божим лише за благодаттю, заперечували поклоніння іконам, чернецтво та священство. Особливим авторитетом в аріан користувався Старий Заповіт.

Загалом XV ст. позначене кризовими явищами в історії християнської церкви як інституції. Боротьба за папський престол, спроби унії й падіння Константинополя — центру вселенського православ'я — не сприяли авторитету Церкви. Прихильники численних містичних і раціоналістичних рухів сіяли в душах християн сумніви в істинності тих чи тих положень апологетики, догматики та обрядовості.

У XIV—XV ст. українська та білоруська молодь навчалася в захіноєвропейських університетах. І вже у другій половині XV ст. в освічених колах українського й білоруського суспільства формуються критичні, а подекуди й ревізійні, погляди на церковне життя. Наприклад, Новгородський архієпископ Геннадій нарікає на “своїх” єретиків: “... Учат православное христианство своей злобѣ, и как их спроси, и он говорит: яз, деи, православной христианин...”⁷².

Напевне заради з'ясування істинності Христової віри учасники згаданого раціоналістичного руху прагнули дошукатися її джерел (зазначимо, що німецькі богослови-протестанти також зверталися до єврейських оригіналів Святого Письма, що здавалися їм єдино правдивими)⁷³. Старий Заповіт в очах “ожидовілих” мав таке ж саме значення, що й Новий. Але оскільки обидва Заповіти (як юдаїзм і християнство) виникли внаслідок того ж самого Божого об'явлення, то вони не мусли суттєво суперечити один одному. Таким чином, релігійна істина повинна збігатися у тих пунктах, у яких ці дві монотеїстичні релігії збігаються одна з одною⁷⁴. Тому, безумовно, мав рацію Є.Голубинський, зазначаючи, що “проповідь “ожидовілих” проти істинності пізнішого християнства в порівнянні з давнішим, як складова всієї їхньої проповіді, виконувала ту ж роль, що на Заході проповідь Лютерова”⁷⁵. Отож саме існування руху “ожидовілих” та їхньої літератури засвідчує наявність реформаторських тенденцій в українській духовній культурі другої половини XV ст.

Водночас у діяльності цієї раціоналістичної течії відчуваються також секуляризаційні, передренсансні за своєю суттю явища. Зокрема, наприкінці

⁷⁰ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Т.1. Листування І.Франка і М.Драгоманова. — К., 1928. — С.156.

⁷¹ *Перетц В. П.* “Просветитель” Иосифа Санина в украинском переводе начала XVII в. // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI — XVIII веков. — Ленинград, 1928. — С.108-167.

⁷² *Послание* архиепископа Геннадия Новгородского Иоасафу. — С.316.

⁷³ *Перетц В. Н.* Новые труды о “жидовствующих” и их литературе // Университетские известия. — 1908. — №10. — С. 28-29.

⁷⁴ *Панов И.* Ересь жидовствующих // Журнал Министерства народного просвещения. — 1877. — Т.190. — №3. — С. 46-47.

⁷⁵ *Голубинский Е.* История русской церкви. — М., 1900. — Т.2. 1-я пол. т. — С.598-599.

Маймонідової “Логічної термінології” подається своєрідне “ідеологічне кредо”⁷⁶ його перекладача, в якому проголошується фактична незалежність науки (“мудрості”) від релігії, стверджується, що невігласів у Бога немає, а науки “не подлуг жадного закону, нежели подлуг челоуѣчества, а может каждое вѣры челоуѣк вестися, — как же видим, иже во всѣх вѣрах суть”⁷⁷.

Значимо, що всі переклади з івриту здійснювалися мовою, що вживалася у діловому письменстві Великого князівства Литовського з досить яскраво вираженими рисами української чи білоруської мов. Переклади ж філософсько-наукової літератури можна вважати одними з перших спроб створення автентичної філософської термінології у східнослов'янських мовах (не на основі церковнослов'янської).

Таким чином, літературно-перекладацька діяльність релігійної раціоналістичної течії, відомої під назвою “ожидовілих”, була частиною загальноєвропейського духовного руху, що неадекватно виявлявся в різних країнах і в різних галузях культури, але скрізь мав типологічно подібні знакові показники, що характеризували повільну агонію епохи пізнього Середньовіччя.

⁷⁶ Taube M. Terminology and ideology of the “Logic of the Judaizers”// XII Międzynarodowy Kongress Slawistów. Krakow. – 27.VIII – 2.XII/ 1998. Streszczenia referatów i komunikatów. Literaturoznawstwo. Folklorystyka. Nauka o kulturze. – Warszawa, 1998. – S.93-94.

⁷⁷ Цит за: Грушевський М. Історія української літератури. – Т. 5. – Кн. 1. – С.92.

Строча

...Не відпущу тебе в самотину,
яка без мене — пекло потойбічне.
Візьми мене за руку, і навічно
дві вічності зіллються у одну.

Отак, як два життя злились водно.
Отак, як ми у дітях поєднались.
І це червоне, радісне вино
давай з одного вип'ємо бокалу.

“Осінній ювілей”

Харківське видавництво “Фоліо” видало поетичну збірку Ірини Жиленко “Цвітіння сивини” (2003) — до шанувальників її Слова знову долинув щирий, проникливий голос поетеси: “Тихих ноток кілька — / це і є життя. / Музика — і тільки. / Ритм серцебиття. / Але ж і прекрасні! / Але ж і нестерпні! — / Сім сонат для щастя / в супроводі смерті”; “І душа вже — спокійна вода — / глибину у собі спогляда, / і не бачиш за нею дна, / а тому не сумна...”.

Глибинний, суто жіночий стоїцизм, безкомпромісна відданість поезії та істині, вміння у злютованій, афористичній формі подати нашу складну, розвихрену епоху та душу людську (“Така вже музика людська: / дуєт кларнета з кулеметом, / танок багнета і смичка”) — це наша сучасниця зі світлого покоління українського шістдесятництва — Ірина Жиленко. Берегиня дому (“Книжкові шафи. Кавник на столі. / Старенький програвач і два бокали. / О келія останніх на землі / інтелігентів — класу, що зникає”). І берегиня української землі, її краси, її безсмертної родючої могуті (“О господи, благослови / запеклість сонця і муши, / родючість дум і трав. / Усе, що смерті рве вузду, / що синь, що не вмира, / і невичерпність молоду / старенького пера”.

В.Л.